

УДК 811.161.2'366.5

Н. М. Костусьяк,

кандидат філологічних наук, доцент

(Волинський національний університет імені Лесі Українки, м. Луцьк)

nat_kostusyak@ukr.net

КЛАСИФІКАЦІЙНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ГРАМАТИЧНИХ КАТЕГОРІЙ

У статті здійснено комплексне вивчення граматичних категорій української мови; проаналізовано стан опрацювання та основні напрями дослідження цієї проблеми на сучасному етапі; описано систему класифікаційних ознак, що лежать в основі виокремлення аналізованих мовних явищ; показано двобічність граматичних категорій (наявність змістових і формальних ознак); зазначені одиниці розглянуто відповідно до рівневої організації мовної системи; простежено особливості категорійної системи на тлі частиномовної належності слів.

Лінгвоукраїністику кінця ХХ століття поповнили численні студії, присвячені загальним питанням граматики, багатоаспектному аналізу її категорій та одиниць, особливостям функціонування мовних утворень. Нові ідеї, зорієнтовані на досягнення вітчизняного та зарубіжного мовознавства, вносять відповідні корективи у визначення специфіки категорійної системи, дають змогу відійти від їхнього одновимірного розгляду, що посилює наукову вартість сучасних граматичних теорій. Орієнтація дослідників на інноваційні тенденції розвитку функційно-категорійної граматики, динаміку синтаксичної, морфологічної та словотвірної структур уможливила повний і науково об'єктивний опис мовних одиниць. Проаналізувавши усталені граматичні концепції, учені пропонують нові розв'язання актуальних проблем сучасної лінгвістики, що опираються на функційні морфолого-синтаксичні засади, що відрізняються від традиційних (формально зорієнтованих) логікою обґрунтування. Науковий підхід до вивчення одиниць мови передбачає трактування їх як компонентів багаторівневої системи, побудованої на різнотипних (синтагматичних, парадигматичних, опозиційних тощо) відношеннях між складниками. Керуючись такими пріоритетами, автори все частіше акцентують увагу на необхідності ґрунтовного опису структурно-семантичних та комунікативно-прагматичних особливостей усіх мовних явищ. До кардинальних питань граматики належить дослідження сукупності граматичних одиниць і категорій, їхніх диференційних ознак і парадигм, механізму функціонування та місця в системі мови. Як слушно зазначав Л. В. Щерба: "...граматику по суті зводимо до опису наявних у мові категорій" [1: 12]. У сучасному мовознавстві масо чимало наукових студій, у яких за об'єкт розгляду обрано категорійну систему (див. праці І. Р. Вихованця, К. Г. Городенської, А. П. Загнітка, М. С. Скаба, М. В. Мірченка та ін.). Теоретичні пошуки лінгвістів спрямовані на опис структури граматичних категорій, їхньої семантики та специфіки вияву, що дає змогу здійснити рангове розмежування зазначених мовних величин. Незважаючи на це, питання, пов'язані з комплексним вивченням граматичного ладу, в якому знаходять функційну довершеність й оцінку всі засоби мови та мовлення, ще не належно висвітлені й потребують глибшого опрацювання. Особливо важливий, на нашу думку, розгляд категорійної системи крізь призму комунікативно-функційного підходу. Усе це мотивує актуальність нашої студії. **Метою праці** вбачаємо в системному описі граматичних категорій сучасної української мови як поліярусних елементів, встановленні їхньої типологічних характеристик. Досягнення сформульованої мети передбачає розв'язання таких **завдань**: 1) указати на двобічність граматичних категорій (наявність змістових і формальних ознак); 2) розглянути зазначені одиниці відповідно до рівневої організації мовної системи, виокремивши синтаксичні, морфологічні та словотвірні категорії; 3) простежити особливості категорійної системи на тлі частиномовної належності слів.

Для граматичного ладу української мови характерна наявність розгалуженої системи граматичних категорій, що відображають позамовну дійсність і відбивають типологічні особливості мови. Граматичні категорії – це узагальнені, інтегральні одиниці, які ґрунтуються на встановленні корелятивної взаємозалежності між двома або більшою кількістю граматичних значень, виражених певною системою співвідносних граматичних форм [2: 12]. Вони належать до найважливіших конститутивних категорій української мови, оскільки пронизують усю її систему й мають стосунок до багатьох ярусів. Однією з класифікаційних засад вивчення граматичних категорій є потрактування їх як двобічних мовних явищ, що мають план змісту (семантику) і план вираження (формальні показники семантики). Вважаючи граматичний лад у цьому плані максимально репрезентативним, оскільки в ньому поєднання форми та значення найповніше, В. Г. Адмоні зазначає: "Найважливіша ознака мови – це поєднання форми зі значенням, <...> плану вираження із планом змісту. На здійснення такого поєднання скеровані всі ланки, всі сторони й рівні мови й мовлення" [3: 7]. Перспективність досліджень, здійснених з опорою на двовимірність граматичних категорій, зумовлена також встановленням ієрархічних стосунків між їхніми змістовим і формальним аспектами. Пріоритетними вважаємо теорії, у яких заперечено рівноправність плану змісту та плану вираження й потрактовано семантичну мотивованість як визначальну сутність категорії. Відповідно до цього опис мовної системи має відбуватися в напрямі від значення до форми. Статус регулярної двобічної

залежності визначений тим, що кожне мовне значення потребує формального вираження, а формальне варіювання має стосунок окремо до кожного конкретного випадку. Концепція двобічності граматичних категорій допомагає розкрити механізм співвідношення семантичного й формально-граматичного змісту у внутрішньокатегорійній структурі. Цілісність зовнішньорегулярного вираження та семантичної мотивованості як основа ідентифікації конкретної одиниці мови зумовила зміну пріоритету форми над значенням. Крім того, це дало змогу більшості лінгвістам відмовитися від застосування суто описового принципу дослідження, позбавленого не тільки функційного акценту, а й семантичного.

Грамматичним категоріям як ядерним компонентам мовної організації властива внутрішня ускладненість, вияв якої полягає в їхній специфічній структурі, зумовленій розподілом функцій між окремими формами. Необхідно зазначити, що конкретні функції, які виконують граматичні категорії, неоднорідні. Як широкі значеннево-формальні поняття вони виявляють протиставлення загального – конкретного, що зумовлює існування загального граматичного значення, яке формують окремі підпорядковані грами – конкретні граматичні значення. Їхній аналіз у функційно-категорійному вимірі спонукав дослідників до перегляду звичних уявлень про характер та особливості функціонування вказаних мовних одиниць. Різноманітні граматичні значення, що раніше розглядали розрізнено й формально, сучасна наука вивчає комплексно, у взаємозв'язку форми та змісту. Безпосереднім змістом словоформи або ряду словоформ, однорідних у функційному плані, є певне категорійне значення, яке уточнює вказівка на конкретну виконувану ним функцію. За значенням і засобами вираження компоненти граматичних категорій перебувають між собою в опозиційних відношеннях. Зважаючи на кількість граем, що утворюють граматичну категорію, виокремлюють одиниці, мінімальний вияв яких пов'язаний із двома граматичними значеннями. І. Р. Вихованець наголошує: "За наявності лише одного значення, вираженого однією формою, не йдеться про граматичну категоризацію значення, оскільки в такому разі воно позбавлене необхідного співвідношення конкретне – загальне, а також регулярності" [4: 53]. Дві грами структурують категорії числа, дієслівного виду. Найбільшу кількість компонентів нараховує категорія відмінка.

У сучасних лінгвістичних студіях дослідження граматичних категорій здійснюють відповідно до рівневої організації мовної системи. Із цього погляду граматичні категорії варто розглядати як узагальнені поняття, структуровані трьома різновидами категорійних одиниць – синтаксичними, морфологічними та словотвірними, які перебувають у певних взаємозв'язках. Кожен з указаних розрядів категорійних одиниць має власний інвентар диференційних ознак, що дає змогу класифікувати їх за ранговими граматичними характеристиками. Статусу ієрархічно вершинних набули синтаксичні категорії, яким підпорядковані морфологічні. Словотвірні категорійні одиниці, маючи нижчий ступінь абстрактності, ніж морфологічні та синтаксичні категорії, тісно взаємодіють із двома останніми.

У сучасній лінгвістиці відомі значні напрацювання теорії частин мови, у яких простежено кваліфікаційні й рівневі особливості лексико-граматичних класів слів, здійснено студіювання їхньої формальних, ризмових та категорійних ознак, акцентовано увагу на типологічно спільних і відмінних параметрах. Розвиток мовознавчої думки, зорієнтованої на новітні теоретичні засади та практичні здобутки у сфері граматики, засвідчує еволюцію поглядів на спектр зазначених питань. Не викликає заперечення той факт, що перспективним й аргументованим є гетерогенний принцип класифікації слів за частинами мови, який поєднує лексичний, морфологічний, синтаксичний, а для похідних слів – словотвірний критерії. З-поміж них ієрархічно вершинним виступає перший, але водночас хочемо наголосити на важливості граматичних чинників, адже "усі слова, виражаючи відповідне лексичне значення, у мові граматично спеціалізуються" [4: 13]. Наявність сукупності вказаних характеристик дає змогу виділити, відповідно до концепції дослідника, чотири (іменник, дієслово, прикметник і прислівник) [5: 65-66; 4: 14-19] або п'ять [6: 12] кардинальних частин мови (іменник, дієслово, прикметник, числівник і прислівник). Зважаючи на семантичну окресленість, формально-синтаксичні та семантико-синтаксичні позиції в реченні, а також сукупність морфологічних парадигм і словотвірних категорій, вирізняють дві групи лексико-граматичних утворень. Ядро граматичного ладу української мови формують дієслово й іменник. "Центральність іменника й дієслова виявляється в сукупності притаманних тільки їм визначальних морфологічних категорій і виконанні основних функцій у структурі синтаксичних одиниць-конструкцій" [6: 12]. Прикметник, числівник і прислівник, поширюючись на периферійні позиції речення й виражаючи відповідно ознаку предмета, кількісну ознаку й ознаку ознаки, перебувають на периферії граматичної структури української мови. Кваліфікуючи їх як репрезентанти статичної ознаки та зважаючи на нейтралізацію в них динамічних характеристик дієслова, із певного погляду прикметник, числівник і прислівник можна вважати семантичним відгалуженням найцентральнішої частини мови. Взаємозв'язок між частинами мови й властивими їм граматичними категоріями закономірний, оскільки категорійне значення певного лексико-граматичного розряду слів знаходить вираження в спільних, характерних для нього граматичних (синтаксичних, морфологічних і словотвірних) категоріях. Отже, граматичні категорії, будучи неоднорівними структурами, становлять цілісну систему, на основі якої слова об'єднують у частини мови. Лексико-граматичні

розряди слів як категорії вищого рангу сформовано, зважаючи на комплекс граматичних категорій, що становлять формально виражені узагальнені значення, різноманітні модифікації яких нашаровані на граматичні значення частин мов. Зауважимо, що комплекси граматичних категорій у межах частин мови не однакові. Кожен лексико-граматичний розряд слів має свій, властивий йому категорійний апарат, для нього характерний власний інвентар диференційних ознак, які визначають його статус і місце в загальній специфіці граматичного ладу української мови. Водночас частинам мови притаманні й спільні інтегральні ознаки. У такому разі граматичні категорії, накладаючись одна на одну, поєднані в тій самій одиниці (словоформі). Подібне граматичне групування та граматична спеціалізація лексичних одиниць сприяє організації ієрархічно вищих утворень. В українській мові найвиразніші з погляду категорійної спеціалізації іменник і дієслово, для обох зазначених класів слів характерний своєрідний набір морфологічних категорій. Іменникові властиві самостійні морфологічні категорії відмінка, числа й роду, які належать відповідно до трьох різновидів: відмінок – суто словозмінна категорія, число – переважно словозмінна, рід – класифікаційна категорія. В ієрархії цих категорійних величин визначальна категорія відмінка, вона має найбільшу кількість грамем, хоча й нестабільну впродовж історичного розвитку мови, і найбільшу семантичну розгалуженість. Інше структурування морфологічних категорій характерне для дієслова. Йому властиві час, спосіб, вид і валентність як власне-дієслівні категорійні величини, а також невластиві-дієслівні категорії роду, числа й особи, трансформовані від власне-іменника або займенникового іменника та синтагматично зумовлені опорним субстантивом у ролі підмета. Усе це засвідчує, що категорійна система дієслова неоднорідна за граматичним статусом, оскільки поєднує непохідні категорії, притаманні тільки цій частині мови й не засвідчені як самостійні одиниці в інших класах слів, та несамостійні похідні, модифіковані в структурі дієслова в словозмінні. Іменник і дієслово протиставлені лише наявністю специфічних морфологічних категорій та парадигм, водночас у реченні спостерігаємо єдність цих частин мови, що полягає, передусім, у формуванні ними семантично елементарних конструкцій, структурованих дієслівним предикатом та зумовленими його валентністю іменниками, зважаючи на це простежуємо особливості взаємодії категорій валентності дієслова й відмінка іменника. Із семантико-синтаксичного боку дієслово займає вершинне положення в реченні, здійснює вирішальний вплив на його структуру, указуючи, скільки іменникових компонентів потрібно для вираження його змісту та яка роль останніх у структурній схемі речення. За спостереженнями А. П. Загнітка, "морфологічний компонент ГК (граматичної категорії – *Н. К.*) валентності виявляється у спеціалізованості відмінкових форм як заповнювачів відповідних аргументних позицій, що дає можливість диференціювати власне-відмінки і невластиві-відмінки, послідовно розмежовувати прислівний і неприслівний тип синтаксичного зв'язку. Звідси й тлумачення відмінка як валентно зумовленої і валентно зумовлюючої МК (морфологічної категорії – *Н. К.*)" [7: 58].

За класифікації категорійних одиниць великої ваги набуває встановлення дериваційних відношень між ними, тобто визначення, яка з двох категорій вихідна, а яка похідна. Керуючись такими параметрами, варто вирізнити класи слів, для яких характерна тільки похідність категорій. Зокрема, прикметник української мови повністю відзеркалює іменникові відмінки, числа й роду, які внаслідок дериваційних процесів зазнають у ньому певних модифікацій – усі вони набувають ознак несамостійності. Із морфологічного боку сталою залишається лише словозмінна категорія відмінка, а переважно словозмінна категорія числа та класифікаційна категорія роду перетворені в прикметникові на абсолютно словозмінні. А. П. Загнітко зазначає, що категорійним значенням властива чітка ієрархія, "підтвердженням чого виступає синтагматично визначальний характер одних і синтагматично підпорядкований характер інших. Іменникові рід, число і відмінок є синтагматично визначальними (центральною, інформативно насиченими) щодо однойменних МК (морфологічних категорій – *Н. К.*) прикметників, займенникових іменників та ін. Останнє відбиває внутрішньокатегоріальну міжчастиномовну ієрархію, що зумовлена статусом кожного елемента в структурі речення" [7: 64]. Найбільшу частиномовну периферію засвідчує прислівник як клас слів, позбавлений морфологічних категорій.

Отже, граматичні категорії структуровані системою підпорядкованих морфологічних, синтаксичних та словотвірних категорійних одиниць. Як поняття вищого рівня, вони відображають найзагальніші властивості граматичних значень (у плані змісту), підведені під закони оформлення (у плані вираження). За своєю природою вони є граматичними значеннями, взятими в їхньому узагальненому вияві, у взаємозв'язках і взаємозалежності, в об'єднанні парадигмою форм, але не зводяться до суми цих значень. Чітко окреслена семантика, наявність специфічних категорій і центральна роль у структурі речення властива двом лексико-граматичним класам слів – іменникові й дієслову, які формують граматичний центр української мови. Для периферійних елементів притаманні невиразна граматично трансформована семантика ознаки (ознаки предмета, ознаки ознак), дериваційно пов'язані з центральними частинами граматичні категорії або загалом їхня відсутність і нецентральна синтаксична роль в реченні. Порушені в статті проблеми перспективні для функційного дослідження всієї категорійної системи сучасної української мови, висвітлення її морфологічної, синтаксичної (формально-синтаксичної, семантико-синтаксичної, комунікативної) і словотвірної спеціалізації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Щерба Л. В. О частях речи в русском языке / Л. В. Щерба // Избранные работы по русскому языку. – М. : Учпедгиз, 1957. – С. 63–84.
2. Сучасна українська літературна мова : морфологія / [за заг. ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наук. думка, 1969. – 583 с.
3. Адмони В. Г. Структура грамматического значения и его статус в системе языка / В. Г. Адмони // Структура предложения и словосочетания в индоевропейских языках. – Л. : Наука, 1979. – С. 6–36.
4. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті : [монографія] / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1988. – 256 с.
5. Курилович Е. Очерки по лингвистике / Е. Курилович. – М. : Изд-во иностр. лит., 1962. – 456 с.
6. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови : академ. граматика української мови / І. Р. Вихованець, К. Городенська ; [за ред. чл.-кор. НАН України Івана Вихованця]. – К. : Університетське вид-во "Пульсари", 2004. – 398 с.
7. Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови. Морфологія : [монографія] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонДУ, 1996. – 435 с.

REFERENCES (TRANSLATED & TRANSLITERATED)

1. Shcherba L. V. O chastiakh rechi v russkom yazyke [On the Parts of Speech in the Russian Language] / L. V. Shcherba // Izbrannyye raboty po russkomu yazyku [Selected Works on the Russian Language]. – M. : Uchpedgiz, 1957. – S. 63–84.
2. Suchasna ukraiinska literaturna mova : morfologiya [The Modern Ukrainian Literary Language : Morphology] / [za zag. red. I. K. Bilodida]. – K. : Naukova dumka, 1969. – 583 s.
3. Admoni V. G. Struktura grammaticheskogo znacheniya i yego status v sisteme yazyka [The Structure of the Grammatical Meaning and its Status in the Language] / V. G. Admoni // Struktura predlozheniya i slovosochetaniya v indoevropskikh yazykakh [The Structure of Sentences and Word-Groups in the Indo-European Languages]. – L. : Nauka, 1979. – S. 6–36.
4. Vikhovanets' I. R. Chastyny movy v semantiko-gramatichnomu aspekti : [monografiya] [Parts of Speech in the Semantic and Grammatical Aspect] / I. R. Vikhovanets'. – K. : Naukova dumka, 1988. – 256 s.
5. Kurilovich Ye. Ocherki po lyngvistike [Essays in Linguistics] / Ye. Kurilovich. – M. : Izd-vo inostr. lit, 1962. – 456 s.
6. Vykhoanets' I. R. Theoretychna morfologiya ukrayins'koi movy : academ. grammatyka ukrayins'koi movy [Theoretical Morphology of the Ukrainian Language : the Academic Grammar of the Ukrainian Language] / I. R. Vykhoanets', K. Gorodens'ka ; [za red. chl.-kor. NAN Ukrainy Ivana Vykhoantsia]. – K. : Universytets'ke vyd-vo "Pulsari", 2004. – 398 s.
7. Zagnitko A. P. Theoretychna grammatyka ukrayins'koi movy. Morfologiya [Theoretical Grammar of the Ukrainian Language. Morphology] : [monografiya] / A. P. Zagnitko. – Donetsk : DonDU, 1996. – 436 s.

Матеріал надійшов до редакції 26.01. 2012 р.

Костусяк Н. Н. Классификационные основы изучения грамматических категорий.

В статье осуществлено комплексное изучение грамматических категорий украинского языка; проанализированы основные направления исследования этой проблемы на современном этапе; описана система классификационных признаков, лежащих в основе выделения рассматриваемых языковых явлений; указано на двусторонность грамматических категорий (наличие содержательных и формальных признаков); категориальные единицы рассмотрены в соответствии с уровневой организацией языковой системы; прослежены особенности категориальной системы на фоне принадлежности слов к определенной части речи.

Kostusiak N. M. Classification Foundations for the Grammatical Categories Study.

In the article a comprehensive study of the grammatical categories of the Ukrainian language is carried out; the state of the development and the main directions of the research on this problem at the present stage are analyzed; the system of the classification features that underlie the selection of the analyzed linguistic phenomena is described; the two sides of grammatical categories (the presence of the content and formal features) are specified; these units according to the level of the language system are considered; the categorial features against the background of association with the parts of speech are traced.